

Är den ekonomiska rationaliteten alltid rationell?

Essäns programförklaring

Denna essä kommer att diskutera vissa tankegångar kring ett av nationalekonomins vanligaste antaganden, nämligen antagandet att agenter handlar utifrån en ekonomisk rationalitet. Essän kommer sedan att nyttja effekterna av finanskrisen för att problematisera begreppet ekonomisk rationalitet för att sedan också kunna diskutera vissa skillnader i vad som har ansetts vara det rationella för olika agenter i dessa finsanskristider som vi nu genomlever. Förhoppningen är att essän skall kunna visa att det är beklagligt att vi allt som oftast stillsamt accepterar vissa fundamentala skillnader i vad som allmänt anses vara det rationella för olika typer av näringsverksamheter.

En inledande beskrivning

För att kunna konstruera en teoretisk ekonomisk modell som både kan nyttjas till att förklara och i viss mån också förutse olika ekonomiska skeenden, samt blottlägga vissa ekonomiska krafter, måste vissa förenklingar av verkligheten göras. Det dessa förenklingar bidrar med till de ekonomiska teorierna är ett visst mått av förutsägbarhet; förenklingen står, i en annars så snabbt föränderlig värld där antaganden i ena stunden kan vara sanna för att i nästa vara falska, för en konstant variabel som den teoretiska modellen kan vila på, och därigenom blir förenklingen en sorts bas för hela det därpå följande resonemanget.

Att nyttja sig av förenklingar är på intet sätt unikt för den ekonomiska vetenskapen, snarare tvärt om. Förenklingar av detta slag görs inom många vetenskaper och det kan snarare ses som att den ekonomiska vetenskapen har hämtat inspiration från andra vetenskaper i nyttjandet av dito. Ett tydligt exempel på användandet av förenklingar av denna metodologisk typ, som ligger till grund för fortsatta resonemang, återfinns till exempel inom filosofin där vissa antaganden görs, innan själva resonemanget startar, för att helt enkelt slippa leda i bevis vissa satser som i sig kan vara svårbevisade.¹

Det finns som jag ser det i huvudsak två förenklingar (från och med nu antaganden) av verkligheten som är fundamentala för de mest inflytelserika liberala ekonomiska teorierna. Dessa är antagandet (1) att varje agent handlar ekonomiskt rationellt samt (2) att skeenden och händelser kan härledas från de av studierna blottlagda ekonomiska krafterna, lagarna, incitamenten eller motsvarande givet ”allt annat lika” (ceteris paribus).

---

¹ Ett exempel hämtat ur filosofin är hur många filosofer väljer att anta att människan har en fri vilja för att överhuvudtaget kunna diskutera moralfrågor och skapa etiska system, detta trots att många filosofer skulle anse att frågan om den deterministiska teorin inte är avgjord, vilken, om den är sann, skulle kunna anses innebära att människan inte har en fri vilja.

En enkel fundering

Denna essä kommer att behandla det första av dessa antaganden, nämligen att varje agent handlar och agerar ekonomiskt rationellt. Det huvudsakliga syftet med essän är att undersöka om någon typ av diskrepans kan stå att finna mellan olika kategorier av ekonomiska agenter i fråga om vad som är ekonomiskt rationellt för dem. Min hypotes är att en diskrepans av denna art finns mellan i huvudsak (i) enskilda agenter (individer) och (ii) sammanslutningar av flera individer men som agerar i form av *en* enskild agent.²

Det kan tyckas anmärkningsvärt att uppmärksamma något som intuitivt känns uppenbart; är det inte självklart att det råder en skillnad mellan ekonomiska agenter av så skild karaktäristik som dessa två kategorier? Jo, så kan det vara, men detta utgör också den andra halvan av min hypotes: Jag tror nämligen att vi, om framställt på ett visst sätt, på samma intuitiva sätt kan finna att samma saker *borde* vara det rationella för *båda* kategorierna av agenter, varför det skulle vara anmärkningsvärt om det går att visa att en diskrepans mellan vad som allmänt anses vara rationellt för de två faktiskt råder. Vi kan översätta och förenkla min tanke på följande vis:

- T1: För individen och egenföretagaren P_1 är X_1 det ekonomiskt rationella valet i den givna situationen S_1 . Aktiebolaget P_2 väljer att, i samma strategiska läge S_1 , agera efter handlingsalternativet X_2 , vilket framstår som det rationella valet för dem, trots att X_1 i själva verket är det rationella valet även för dem och detta *av samma skäl* som det är det rationella för P_1 .

Fundamental ekonomisk rationalitet

Låt oss inleda undersökningen med att ringa in de elementära delarna av ekonomisk rationalitet, det vill säga den ekonomiska rationalitetens fundament; vad består denna i?

Den kanske viktigaste iakttagelsen att göra, som också måste göras så här inledningsvis, är att anmärka på det faktum att det som vi nu söker ringa in, egentligen är *en uppsättning av ekonomiska beslutsregler för en agent*, som, om de följs, resulterar i att vi kommer att bedöma en agents handlande som ”rationellt”.

Redan Adam Smith, som ofta kallas för ”nationalekonomins fader”, blottlägger och nyttjar vissa av dessa beslutsregler i utarbetandet av den teori han senare framlägger i *Wealth of Nations* (1776). En grundläggande tanke hos Smith är nämligen att en varas pris kommer att självregleras på en fri marknad som en direkt följd av samtliga inblandade parter *rationalitet*. Det rationella valet för en köpare är nämligen att alltid efterfråga det billigaste alternativet på marknaden, emedan det rationella valet för en säljare alltid är att söka sälja sin vara till ett så högt pris som möjligt. Givet en marknadssituation där det finns ett optimalt antal försäljare och ett optimalt antal köpare, som har perfekt information om marknadsläget, så kommer, ”allt annat lika”, marknadspriset på den utbudna varan som av ”en osynlig hand” att självregleras till jämviktspriset, det vill säga den punkt, den prisnivå, där säljarnas vilja att sälja (utbud) möter köparnas vilja att köpa (efterfrågan).

I exemplet ovan synliggörs en första, och kanske viktigast, av dessa beslutsregler som föranleder vår uppfattning att en agent har agerat ekonomiskt rationellt, nämligen om agenten agerar för att *maximera sin egen nytta av transaktionen*. Med blottläggandet av denna beslutsregel kan vi genom

---

² Jag avser främst företag eller ekonomiska föreningar som agerar såsom, och i lagens mening också är, *en* juridisk person.

att sätta in en fiktiv agent i hypotetiska situationer finna andra typer av beslutsregler eller underordnade beslutsregler till denna den första regeln.

Vi kan till exempel också härleda en försiktighetsprincip ur denna typ av beslutsregel. Låt oss anta att en person står i begrepp att investera en summa pengar i aktier. ”Att maximera sin egen nytta av transaktionen” skulle då kunna föranleda oss att tro att det rätta skulle vara att investera *alla* pengar i den aktie som tycks kunna ge så stor avkastning och värdeökning som möjligt. Vi inser dock ganska snart att det också råder en relativt stor osäkerhet kring huruvida utfallet för aktierna blir som vi prognostiserat, varför vi istället måste sluta oss till en *försiktighetsprincip* som säger att vi måste sprida riskerna över ett flertal aktier för att på sikt, och över tid, kunna maximera vår nytta av transaktionen.

Ekonomisk rationalitet i näringsverksamhet

Redan ovan börjar vårt sökljus falla över olika typer av privata näringsverksamheters områden och dessa utgör också de centrala studieobjekten för denna essä. Vi skall nu, mot bakgrund av det ovan anförda, sammanfattningsvis ge oss i kast med att söka identifiera en typ av grundläggande generell rationalitet, sprunget ur *motiven* för driften av en näringsverksamhet, som gäller för näringsidkare.

Det omedelbara ekonomiskt rationella skälet till varför människor startar och driver företag är att de har en idé som de tänker sig att de ska kunna tjäna pengar på, förhoppningsvis också tillräckligt med pengar för att det skall kunna tjäna till deras försörjning och uppehälle.³ I de val som omgärdar driften av en näringsverksamhet skall den rationella agenten fatta sådana beslut så att densamme maximerar sin egen nytta av transaktionerna. Detta innebär exempelvis att näringsidkaren skall anställa den personal som bäst tjänar verksamhetens syften, använda sig av det effektivaste produktionssättet, mest ändamålsenliga lokalerna och lokaliseringen samt göra de mest strategiska investeringarna.

En ytterligare viktig aspekt för en näringsidkares handlande, för att det skall vara ekonomiskt rationellt, är att också agera med ett visst mått av långsiktighet. Inom ramen för detta spelar den tidigare nämnda försiktighetsprincipen en central roll. Att agera långsiktigt kan bland annat innebära för en näringsidkare att upprätta ett tillräckligt sparande för att kunna bemöta oförutsedda kriser såsom minskade orderingångar och liknande, att göra strategiska investeringar som i nödvändig och tillräcklig utsträckning sprider idkarens risker samt att, om verksamheten har möjligheten att växa, expandera i lagom takt och inom de ramar som sannolika omvärldsanalyser givit vid handen.

En tydlig diskrepans

Det finns i dagsläget en uppsjö av privata näringsverksamheter som i det avseende som skisserats ovan kan bedömas som ”ekonomiskt rationella”. Trots att världen i skrivande stund genomlever en av samtidens värsta ekonomiska recessioner i och med finanskrisen så kan de hålla sig levande genom att verksamheten har lyckats sprida sina risker väl, dimensionerat sin verksamhet (eller lyckats förändra denna optimalt) med ett gott mått av långsiktighet samt tillgodosett att ett nödvändigt och tillräckligt sparande upprätthållits för att kunna genomleva svårare tider.

---

³ Mot detta kan såklart invändningar anföras, exempelvis att vissa människor startar och driver företag för att de vill förverkliga drömmar eller få se ett livsprojekt växa fram och bli livskraftigt. Detta är dock, som jag ser det, inte *ekonomiskt* rationellt (möjligen rationellt på något annat plan såsom ”självförverkligande” eller motsvarande), varför invändningen kan bortses ifrån i detta sammanhang.

Vad allmänheten nu dock har blivit varse i och med denna finanskris är att ett flertal multinationella storföretag står vid ruinens brant. Hårdast drabbad tycks bilindustrin vara med välrenommerade giganter som amerikanska GM i bräschan för bankrutten, tätt följt av konkurrenter såsom Ford med sitt svenska dotterbolag Volvo. Givet detta tycks det svårt att värja sig för frågan: Har inte dessa bolag agerat ekonomiskt rationellt?

Vi måste härvidlag värja oss för en första intuitiv invändning; det är så klart inte som så att *alla* företag kan överleva *alla* kriser bara genom att agera ekonomiskt rationellt. Vissa företag kommer att gå under i alla fall oavsett hur det har agerat. Men det som är anmärkningsvärt med exemplet bilindustrin är hur en så framgångsrik och vinstgenererande industri som denna inom loppet av bara något eller några år har gått från svindlande rekordvinster till massuppsägningar och allomfattande företagsrekonstruktioner för att överhuvudtaget kunna överleva. Det är inte för utan att funderingar kring hur de agerat den senaste tiden uppkommer då denna förändring skett så hastigt, åtminstone ur en vanlig nyhetskonsumenters perspektiv.

Exemplet Volvo

Låt oss särskåda en av de ursprungligt svenska aktörerna inom bilindustrin för att se om vi kan finna några tecken på om deras tidigare agerande kan utgöra en del av förklaringen till deras nuvarande likviditetsproblem.

De inledande åren av det nya millenniet var för biltillverkaren Volvo en fullkomlig guldrusch inte minst genom att den välbeställda amerikanska medel- och övre medelklassen hade fått upp ögonen för de stora, rymliga och säkra familjebilarna som ändå ingav en viss känsla av lyx och välbygge. Utvecklingen av Volvokoncernens rörelseresultat⁵ tycktes aldrig avstanna och siffrorna var, som det framgår av tabellen här intill, imponerande och nära nog av astronomisk karaktär.

Nu ser det dock helt annorlunda ut. Under hösten 2008 började Volvo offentliggöra ett flertal stora varsel som skulle göras som en följd av finanskrisen, bland annat meddelades det under oktober månad att ytterligare 3300 anställda skulle sägas upp, utöver de dessförinnan varslade,⁶ detta trots att koncernen ändå kunde uppvisa ett rörelseresultat på 15 851 mkr för 2008.

Rörelseresultat (mkr) för Volvokoncernen 2003-2007⁴

2003	6 534
2004	14 200
2005	18 151
2006	20 399
2007	22 231

Åsidosatt försiktighetsprincip

Volvos nuvarande kris består i huvudsak av två saker. För det första har den rådande finanskrisen lett till en drastiskt minskad orderingång vilket redan har gett utslag på koncernens rörelseresultat. Denna minskning förväntas också förvärras under de kommande åren. För det andra slår den minskade orderingången, och därigenom det minskade kassaflödet, hårt mot Volvos likviditet, detta genom att de tycks lida brist på kontanta medel. Denna brist beror i huvudsak på att nästintill samtliga av de vinster som gjordes under rekordåren delades ut i vinster till koncernens ledning och chefer samt till dess aktieägare.

⁴ Volvokoncernens årsredovisningar finns att ladda ned på http://www.volvo.com/group/sweden/sv-se/aktieagare/reports/arsredovisningar/annual_report_2003.htm (2009-04-21).

⁵ En verksamhets rörelseresultat utgör oftast en första del i dess resultaträkning och är differensen mellan verksamhetens intäkter och rörelsekostnader. Härigenom blir rörelseresultatet en god indikation på hur stor vinst verksamheten genererar.

⁶ Efter Corren.se (2008-10-08) [<http://archive.corren.se/archive/2008/10/8/jx7xekqlzap2fiw.xml>].

Den slutsats vi tycks kunna dra av detta är således att ledningen för Volvokoncernen helt åsidosatt den försiktighetsprincip som vi tidigare härlett. Enligt försiktighetsprincipen skulle Volvo, istället för sina massiva utdelningar, snarare ha upprättat ett tillräckligt sparande, vid sidan av *vissa utdelningar*⁷, under guldåren som i dagsläget hade kunnat investeras i forskning och utveckling av ny teknik och nya bilmodeller för att värja sig från, och bemöta, konsumenternas (och kanske framförallt de på den amerikanska marknaden) förändrade efterfrågan från stora bensinslukande SUV-bilar till mindre bränslesnåla bilar.

Vilka andra slutsatser kan vi dra?

Avslutningsvis skall vi också dra några slutsatser av mer spekulativ karaktär. Om vi antar att den ovan dragna slutsatsen är sann, att ledningen för Volvo åsidosatt försiktighetsprincipen och härav inte handlat ekonomiskt rationellt, så kvarstår en mycket intressant frågeställning: *Varför?* Varför har inte Volvoledningen handlat ekonomiskt rationellt? Det måste finnas en hel uppsjö av ekonomiska analytiker knutna till Volvo, borde inte de ha kunnat höja ett varningens finger?

Grundproblemet tror jag står att finna i den kultur som omgärdar många av de riktigt stora företagen i världen idag. Om vi jämför Volvo med, låt säga Sundsvalls Gummiverkstad finner vi att det råder två vitt skilda synsätt på, och förutsättningar för, hur företagen leds. Det senare är ett familjeföretag som nu drivs i andra generationen⁸. Företaget har under hela sin existens vuxit och omsättningen ökat. År 2002 flyttade verksamheten från sina äldre urvuxna lokaler och tog över Bilbesiktningens gamla lokaler. År 2005 byggdes dessa lokaler ut för att kunna expandera verksamheten ytterligare och nu, sommaren 2009 mitt under brinnande finanskris, färdigställs planerna för nästa utbyggnation.

Skillnaden i dessa ledningskulturer tycks vara följande: Volvos ledning kan åsidosätta försiktighetsprincipen och genomföra utdelningar på vad sätt de gjort i och med att de själva, som moraliska agenter, och de agenter som äger aktier, *inte har en framtid som är direkt knuten till företagets långsiktiga risker*. För Sundsvalls Gummiverkstads ledning utgör inkomsterna från företaget kanske den enskilt viktigaste försörjningskällan för deras familjer och därigenom blir en ekonomiskt rationell skötsel av företagets finanser imperativt. De månatliga ersättningarna för de personer som ingår i Volvos ledning är så stora att en normal familj skulle kunna leva på den summan i flera månader varför dessa familjers försörjning inte står och faller med företaget på samma sätt. Därtill har aktiespararna som äger aktier i Volvo inte samma direkta försörjningsperspektiv för ögonen när de går på stämman för att rösta om utdelningarna; alternativkostnaden för aktiespararna när de investerar i aktier är förhållandevis låg varför de är villiga att ta större risker med dessa pengar, både ifråga om vinst och förlust.

Häri genom uppkommer alltså, och belyses också, den skillnad mellan dessa två kulturer som min tes gav uttryck för: Sundsvalls Gummiverkstad har under samma period som Volvo genomförde sina massiva utdelningar varit försiktiga med sina pengar, upprättat ett sparande som möjliggjort den nu föreliggande ytterligare expansionen och tagit sådana steg i sin utveckling som harmoniserar med den omvärlds- och marknadsanalys som de gjort. Volvos agerande står som

---

⁷ Aktieutdelningar kan också härledas ur de ekonomiska beslutsregler vi härlett innan, detta då de utgör det huvudsakliga incitamentet för investeringar i aktier. Utan utdelningar finns det inget skäl för aktiesparare att spara sina pengar i just aktier utan de skulle placera sina pengar på annat håll. Härav måste ett visst mått av utdelningar upprethållas.

⁸ Nuvarande ägaren har tagit över efter sin far som startade företaget år 1950. Se företagets hemsida: <http://www.gummiverkstan.com> (2009-07-14).

synes i bjärt kontrast till detta, *även* fast deras agerande med största sannolikhet under resans gång bedömts som ekonomiskt rationellt!

Ett utslag av allmänningarnas tragedi

Det problem vi härmed står inför brukar inom den ekonomiska teorin kallas för "allmänningarnas tragedi", och brukar, ironiskt nog, ofta användas som en liberal kritik av skötseln av kollektivt ägda varor och tjänster och härav tas som skäl för ökat privat ägande. Vad denna essä tycks visa är dock att allmänningarnas tragedi inte enbart är ett problem sprunget från socialistiska eller socialdemokratiska ekonomiska idéer utan att de likväl kan bli resultatet av en liberal marknadsökonomi.

Oavsett problemets härkomst, om det så är sprunget ur liberala eller socialistiska ekonomiska program, är det dock tragiskt att det i slutet av denna kedja alltid kommer att finnas individuella livsöden där individer faller offer för en ekonomisk irrationalitet som ligger helt utanför deras kontroll. Idag är det husägande låginkomsttagare i USA och 3000, i huvudsak, västsvenska fabriksarbetare. Imorgon är det andra. Gemensamt har de att de alla fallit offer för en ekonomisk irrationalitet bortom deras fattning, påverkan och kontroll. De har fallit offer för det allmänna vinstintressets ekonomiska irrationalitet.

Av Pontus Bäckström,

Fil.mag. samhällskunskap, fil.kand. praktisk filosofi